

IIV Qashqadaryo akademik litseyi

Tarix fani o`qituvchisi

Poyonov Ixtiyor, Uzoqov Begali

***Kalit so`zlar.*** *O`zbek xonliklari, tabobat, tibbiyot, shifokor-tabiblar.*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada XVI-XVII asrlarda O`rta Osiyodagi xonliklar – Buxoro xonligi, Xiva xonligi va Qo`qon xonligida mavjud tibbiyotning ahvoli, tabiblar faoliyati va ularning amalda qo`llagan muolaja usullari haqida qisqacha ma`lumot beradi.*

Shayboniyalar hukmronlik qilgan davrda (XVI asr) mamlakatda tibbiyot anchagina rivojlandi. Deyarli har bir shaharda kasalxonalar, nogironlar uyi, dorixona, tibbiy maktablar bo`lar edi. Masalan, XVI asr o`rtasida Toshkentning ko`rkam chekkasida, “Chorbog” degan joyda maxsus kasalxonalar (“Shifoxona”) qurilganligi ma`lum. Bu yerda bemorlar va yaradorlar davolanganlar. Kasalxonalarda tajribali tabiblar ishlar edilar. Ular talabalarga tibb ilmidan ham dars berar edilar. Chuqur bilimli bo`lgan bu tabiblar tibbga oid asarlar ham yozganlar¹.

So`nggi o`rta asrlar O`rta Osiyo xonliklari aholi turmushida an`anaviy tibbiyot muhim o`rin tutgan. Buni Buxoro xonligi misolida yaqqol kuzatish mumkin. O`rta asrlar tibbiyoti markazida tabiblar figurasi turgan. Tabobatning sir-sinoatlarini chuqur egallagan bu shaxslar o`z faoliyatlarida mahalliy olimlarning, aholining ko`p asrlik tajribasiga asoslanib yozgan ilmiy asarlaridan Hofiz Tanish Buxoriyning ko`rsatishicha, “mo`jizalar ko`rsatuvchi va Iso qobiliyatiga ega” marhum mavlono mulla sulton Mahmud Tabibning o`g`li mavlono Abulxakim edi. Abullaxonni davolash jarayonida u hukumdorning

---

¹ Rustamova X.YE., Stojarova N.K., Nurmamatova Q.CH., Abdurashidova SH. A. Tibbiyot tarixi. - Toshkent.: 2014.- 114 b

oshqozonini yuvib, bir necha kunga ovqatlanish jadvalini tuzgan va kerakli dorilarni tayyorlagan edi, - deb ko'rsatadi muarrix².

Movarounnahrlik tabiblarning mahorati haqida Dashti Qipchoqqa yurishlari (1507) davomida Muhammad Shayboniy-xonga hamroh bo'lgan XVI asr muarrixi Fazullloh ibn Ro'zbexon ham muhim ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Uning qayd etishicha, yo'lda chechak va sariq kasaliga duchor bo'lgan bu muarrixni tabiblar qon chiqarib yuborish yo'li orqali davolaganlar³. O'z kasbining mohir ustalari bo'lgan bunday tabiblar keyingi asrlarda ham jamiyat hayotida muhim o'rin tutganlar.

Tibbiyot sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlar karvon yo'llarida tibbiy xizmat ko'rsatish rivojiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'rta asrlar davriga kelib bu sohada ma'lum yutuqlar qo'lga kiritildi. Shaharlardan tashqari, yirik qishloqlarda va muhim bekatlarda ham savdo karvonlariga, yo'lovchilarga tibbiy xizmat ko'rsatish yo'lga qo'yilib, bu bilan shug'ullanadigan maxsus tabiblar guruhlari shakllandi⁴. Tibbiy bilimlar va tibbiy xizmat ko'rsatish sirlari odatda avloddan-avlodga meros sifatida o'tib, ko'plab tabiblar sulolalari paydo bo'ldi⁴. Xususan, mintaqaning chekka hududlarida ham yo'lovchilarga va ulov vositalariga malakali tibbiy xizmat ko'rsata oladigan mahalliy tabiblar bo'lganligi manbalarda qayd etiladi⁵.

Shayboniylar davrida o'zbekiston hududida yashagan yirik tabiblardan bizga Muhammad husayn al-Miroqiy as-Samarqandiy, Shoh Ali ibn Sulaymon al-Kaxxol, Sulton Ali Xurosoniy, toshkentlik Mullo Muhammad Yusuf tabib, Ubaydulla ibn Yusuf Ali al-Kaxxol, Mir Muhammad husayn al Oqiliylar ma'lum. Muhammad husayn al-Miroqiy as-Samarqandiy 1545 yilda dorishunoslikga oid bir asar yozib, unda har xil shifobaxsh o'simliklarning xossalari, ularni izlab topish, dori tayyorlash va ishlatish usullarini batafsil bayon etgan. Kitobda turli

---

² Хафизии Таниш Бухори. Шарифнама-йи шахи (Книга шахской славы) / Факсимиле рукописи Д. 88. Перевод с персидского, введение, примечания и указатели М.А. Салахетдинов. Ч. Н. – М. Наука. – 1980. С. 171.

³ Фазулллоҳ ибн Рўзбихон Исфохани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя) / Перевод Р.П. Джалиловой. Под. Ред. А.К. Арндса. –М. Наука, 1976 – С. 86.

⁴ O'rolov A. Samarqand shahrining o'rta asrlardagi davolash va shifobaxsh muassasalari ... –В. 234.

⁵ Логофет Д.Н. В горах и на равнинах Бухари. –СПб., 1913. –С. 247.

dorivor o‘simliklarning rangli rasmlari berilgan, dorixonada ishlatiladigan asbob-uskunalar, dori saqlanadigan idishlarning rasmlari ham keltirilgan.

Shoh Ali ibn Sulaymon ham ko‘p tabiblarga o‘xshab o‘z asarlarini she‘riy uslubda yozgan. Masalan, uning “kaxxolik san’atiga bag‘ishlangan “Risola” asari she‘riy usulda yozilgan. Asarda ko‘zning tuzilishi, ko‘z kasalligining kelib chiqishi, ularni aniqlash va davolash masalalari bayon etilgan va bu kasalliklar uchun maxsus dori tayyorlash usullari ham ko‘rsatilgan.

Sulton Ali Xursoniy Samarqand xokimi Abu Mansur Kuchkinchixon saroyida xizmat qilgan. Bu muallifning bizga ma’lum va mashhur asari “Davolash dasturi” dir. Asarda kishi organizmining barcha a’zolari kasalligini boshdan boshlab, oyoqgacha batafsil bayon etadi. Sulton Ali Xurosoniyning bundan boshqa “Muqaddimai dastur ul-iloj nomli asari ham bo‘lgan. Bu asar ko‘pincha oddiygina qilib “Muqaddima” deb atalib kelingan. Muallif “Muqaddima”ga oddiy asarga kirmay qolgan ba’zi masalalarni kiritgan.

Ubaydulla ibn Yusuf Ali al-Kahhol ham toshkentlik ko‘zga ko‘ringan tabiblardan bo‘lgan. Bu tabib toshkent xokimi – Muhammad Darvish Bahodirxon saroyida xizmat qilgan. Ubaydulla ibn Yusuf Ali al-Kaxxolning mashhur asari “Kasallarni davolash” dir. Asar ikki qismdan iborat bo‘lib, birinchisida barcha a’zolarida uchraydigan kasalliklar bayon etilsa, ikkinchisi turli xil dorilarga bag‘ishlangan⁶.

Muhammad Oqiliy (Mir Muhammad Husayn al-Oqiliy) ham tabiblar oilasidan bo‘lgan. Asli o‘zi Xurosonlik edi. Lekin Mashhadda yashagan. Muhammad Oqiliy o‘z kasbini yaxshi egallagan mutaxassis tabib bo‘lgan. Olimning tibga oid bir necha asari bor. Shulardan bizga ma’lumi «Dorilar hazinasi» va “Korabodin” (farmakopeya) nomli asarlaridir. Muallif “Dorilar hazinasi” asarida turli kasalliklar, ularning belgilari, diagnostika va davolash usullarini bayon etgan. Kitobda organlarning yunoncha, arabcha va turkcha (o‘zbekcha) nomlari berilgan. “Farmakopeya” da esa har xil dori moddalari, ularning tayyorlash va ishlatish yo‘llari ko‘rsatilgan. So‘nggi o‘rta asrlarda

---

⁶ Кадиров А.А. История медицины Узбекистана. – Тошкент: ИПО Ибн Сини, 1994. – 223 с

elchilik missiyalari va yirik savdo karvonlari tarkibida maxsus tabiblar ham bo'lgan. Bu bir tomondan turli hududlar o'rtasidagi siyosiy va iqtisodiy aloqalar rivojiga xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan tibbiy bilimlarning savdo yo'llari bo'ylab turli mintaqalarga tarqalishiga xizmat qilgan. Maxsus choparlar, ayg'oqchilar va davlat xizmatidagi boshqa kishilar odatda, eng zarur tibbiy dori-darmonlar, turli dorivor giyohlar bilan ta'minlanib, ular o'zlariga va sheriklariga birlamchi tibbiy yordam ko'rsata olish malakasiga ham ega bo'lishgan⁷.

Bu vaqtdagi ko'zga ko'ringan tabiblardan biri – Subxonqulixon (Sayid Muhammad Subxonqulixon ibn Saydiodir Muhammadxon)dir⁸. Subxonqulixon Buxoro amiri edi. U har xil fanlar bilan qiziqgan, ayniksa, tibbiyot bilan ko'proq shug'ullangan. Subxonqulixon saroyda tabiblarni yig'ib, tabobat borasida ilmiy anjumanlar o'tkazib turar edi. Subxonqulixonning amaliy tibbiyot bilan shug'ullangani ma'lum emas, ammo tibga oid ikkita asari borligi ma'lum. Bular “Subxon tibbiyoti” va “Subxonning hayotbaxsh tibbiyoti” dir.

Subhonqulixon hukmronligi yillarida, ayniqsa, tibbiyot ilmi va adabiyot rivojlandi. Dor ush-shifoda bemorlarni davolash bilan bir qatorda ilmiy ishlar ham olib borilgan. Subhonqulixonning tibbiyotga oid kitoblar jamlangan nodir kutubxonasi bo'lgan. U “Subhoniy tibbiyoti bo'yicha davolash”, “Baxtli soatni aniqlashda oy manzillarining mohiyati” nomli ilmi nujumga oid risola yozgan. Hukmdor “Nishoniy” taxallusi bilan she'rlar bitib, saroyda o'tkazilgan mushoiralarda o'zi ham she'rlar aytgan⁹.

Subxonqulixon mamlakat rahbari sifatida fuqaro sog'lig'ini saqlash ishlariga ma'lum darajada e'tibor bergan. Ma'lumki, o'rta Osiyo sharoitida yozning issiq kunlarida aholi o'rtasida ich ketish kasalligi ko'payadi. Shuning oldini olish uchun Subxonqulixon nonvoylar non yuziga kunjut urug'ini sepib yopsinlar, degan farmon chiqardi. Kunjut avvalo o'zi xushboy hidli, yoqimli,

---

⁷ Xo'jayev A. Turkiston tabobatining Xitoyga ta'siri // Moziydan sado. –Toshkent, 2006. –№ 3 (315). –B. 46-48

⁸ Akbar Zamonov. Ashtarxoniy hukmdorlari. – Toshkent, Bayoz nashriyoti, 2021.

⁹ <https://uza.uz/uz/posts/bukhoro-khonligida-tib-ilmini-rivozhlantirib-zi-am-tibbiyetg-14-09-2020>

ikkinchidan esa u ich ketishni to'xtatadi. Farmon bilan boshlangan bu tadbir hozir odat tusiga kirgan¹⁰.

Subxonqulixonning farmoni bilan 1682 yilda Buxoroda kasalxona barpo etildi. U "Shifo beruvchi manzil" deb atalar edi. Kasalxona madrasa ko'rinishida qurilgan. U 18 ta hujra (palata) dan iborat bo'lgan. Kasalxona kompleksiga tibbiy maktab va kutubxona ham kirgan. Kasalxona va tibbiy maktabga (madrasaga) o'sha zamonning ko'zga ko'ringan olimlaridan Mavlono Mirqosim Xakim rahbarlik qilgan. Buxoro madrasasida tabiblaridan yana Xoja Amin Rais, Oxund Mullo Abdug'afur Xakim, Xoja Yoqublar xizmat qilar edilar. Xalq tabobati juda qadimdan oq dunyoning barcha joylarida ma'lum va mashhur bo'lgan. Tabiblarning davolash usullari hamda vositalari asrlar davomida avloddan-avlodga o'tib. Takomillashib. Boyib borgan. Tabiblar, avvalo, o'zlaridan oldin o'tgan hakimlarning davolash usullari va tajribalariga suyanishgan¹¹.

O'zbekistonda xalq tabobati tarixi uzoq asrlarga borib taqaladi. Qadim zamonlardan boshlab tabiblar inson salomatligini tiklashda asosiy o'rin tutganlar. Ular nafaqat oddiy xalq orasida, balki yuqori tabaqa vakillari, aslzodalar o'rtasida ham obro'-e'tibor va ishonch qozonganlar. Ular aholining turmush sharoiti, urf-odati va ruhiyatdan kelib chiqib bemorlarni muroaja qilganlar.

Xalq taboboatining foydali va ma'qul jihatlari malham tayorlash, dorishunoslik, siniqchilik va doychilik faoliyatida yaqqol namoyon bo'ladi.

Tabiblar turli menirallardan, o'simlik-giyohlardan va hasharotlardan foydalanib maxsus dorilar tayyorlashgan va ular vositasida turli xil kasalliklarni mahorat bilan davolay bilganlar.

Me'da kasalliklari, ruhiyat bilan bog'liq kasalliklarni parhez buyurish bilan ham davolashgan. Ayniqsa, qo'l-oyoq, bel suyaklari chiqqanda, singanda kuchli davolab, katta mahorat qozonganlar.

Shayboniylar davrida o'zbekiston hududida yashagan yirik tabiblardan bizga Muhammad husayn al-Miroqiy as-Samarqandiy, Shoh Ali ibn Sulaymon al-

---

¹⁰ Rustamova X.YE., Stojarova N.K., Nurmamatova Q.CH., Abdurashidova SH. A. Tibbiyot tarixi. - Toshkent.: 2014. – 110-117-b

¹¹ Шодиев Т. Шахрисабзда тиббиёт тараққиётининг нурли йўли. Халқ табobati тарихи // Қарши "насаф" нашриёти 2004, 13-бет.

Kaxxol, Sulton Ali Xurosoniy, toshkentlik Mullo Muhammad Yusuf tabib, Ubaydulla ibn Yusuf Ali al-Kaxxol, Mir Muhammad husayn al Oqiliylar ma'lum. Muhammad husayn al-Miroqiy as-Samarqandiy 1545 yilda dorishunoslikga oid bir asar yozib, unda har xil shifobaxsh o'simliklarning xossalari, ularni izlab topish, dori tayyorlash va ishlatish usullarini batafsil bayon etgan. Kitobda turli dorivor o'simliklarning rangli rasmlari berilgan, dorixonada ishlatiladigan asbob-uskunalar, dori saqlanadigan idishlarning rasmlari ham keltirilgan.

Muhammad Husayn Miroqiyning bu kitobi dorixona xodimlari uchun dastur rolini bajargan. Undan tabiblar ham foydalanganlar, chunki ular bemorlarga dorini o'zlari tayyorlab berganlar. Shoh Ali ibn Sulaymon al-Kaxxol asli toshkentlik bo'lib, kaxxol ya'ni ko'z tabibi edi. Bu sohada u eng ko'zga ko'ringan mutaxassis hisoblanardi.

Ashtarxoniylar hukmronlik qilgan davrda Movaraunnahrda iqtisodiy va madaniy hayot sohasida unchalik siljish ko'rinmadi. Bundan tibbiyot istisno edi. Bu sohada zarurat bo'lganligi uchun ba'zi bir siljish alomatlarini ko'rindi. Ayrim shaharlarda kasalxonalar barpo etildi. Ularda bemorlarni davolash bilan birga talabalar ham o'kitilar edi.

XVI asrga oid ma'lumotlarda Samarqandda tabiblar, ko'z tabiblari, shikastabandlarning muolaja ishlari bilan shug'ullanganlari haqida ma'lumotlar keltiriladi. Jumladan, ko'z tabibi Shoh Ali ibn Sulaymon o'sha davrda Navro'z Axmadxon xuzurida ishlagan. Ko'chkunchixon zamonida Samarqandda "xurosonlik tabib" Sulton Ali faoliyat olib borgan. U kasalliklar haqida umumiy ma'lumot beruvchi "Tabiblik dasturilamali"ni yozgan.

Barcha xonliklarda asosan konfessional maktablar bo'lgan. Madrasalardagi ta'limni mazmunini eski kitoblardagi bahslar, musulmoncha qarashlar va ta'limotlar edi. O'rta Osiyoga Yevropa va Rossiyadagi o'sha davrda rivojlangan fani va texnikasini kam kirib keldi. Saviyasi baland kishilar kuzatuv ostida bo'lgan. Faqatgina bir-ikkita hukumatga yaqin shoir va olimlargina ma'lum darajada erkinroq ishlash va asarlar yaratishga muvaffaq bo'lganlar. Masalan xiva xoni Muhammad Rahim II buyrugiga binoan, shoir va tabib Ahmad Tabibiy Xiva antalogiyasi haqida she'r yozgan. Ahmad Tabibiy Xiva xoni Muhammad Rahim

II ni tabibi bo'lgan. Qo'qon xonligida xuddi shunga o'xshash antalogiyani shoir Fazli yozgan.

O'zbek xonlari davrida O'zbekiston hududida shaharlar sifatsizligi sababli kasalliklar tarqalmasligi uchun qattiq nazoratga olingan. Oziq-ovqat mahsulotlari, har bir shahar hokimiyati bozorlarda sotilayotgan sifat ustidan nazoratni amalga oshiruvchi maxsus mansabdor shaxs kiritilgan mahsulotlar, ayniqsa go'sht va go'sht. Nonvoylar kunjut va non bilan non (pirojnoe) pishirishni talab qilishdi.

Taverna egalari ovqat pishirishi kerak edi, idishlarni faqat yuqori sifatli va yangi mahsulotlardan (ayniqsa go'sht). Qandolatchilar talab qilishdi, shirinliklar ularga chivin qo'nmasligi uchun toza saqlangan. Oziq-ovqat sotuvchilardan ham tozalik talab qilinardi.

Shuni ta'kidlash kerakki, aholi yoshiga qarab tajribasi, salomatlikni mustahkamlash va kasalliklarning oldini olishga qaratilgan ko'plab oqilona gigiena ko'nikmalarini ishlab chiqdi. Ular orasida vannalar alohida o'rin tutgan.

Hammom salomatlikni saqlash va mustahkamlashning muhim shartlaridan biri hisoblangan. Ifloslangan suv ichak kasalliklari manbai bo'lishi mumkinligi sababli, aholiga ariq va suv omborlari suvlarini ifloslantirish qat'iyman etilgan.

Markaziy Osiyo xalq tabobati tabiblarining fikricha, suv koinotning eng muhim elementlaridan biridir. Havo, yer bilan birga va olov (quyosh) suv muqaddas saqlanishi kerak. Suvni ifloslantirish katta gunoh sanaladi.

Aholi suv manbalari va ariqlarning sanitariya holatini qattiq nazoratga oldi. Gigiena qoidalarini buzuvchilar qattiq jazolangan. Kanal va quduqlarni tozalashda gigienik talablar mavjud edi¹².

Tabiblar orasida oziq-ovqat gigienasi masalalari alohida ko'rib chiqildi kasallarni davolashda muhim omil. Ular berdilar dietaga katta ahamiyat berib, "bu shifokor baxtli, kim bemorlarni parhez bilan davolaydi" (Ar-Roziy). Barcha oziq-ovqat mahsulotlari, xuddi dorilar kabi, to'rtta xususiyatga ega edi.

---

¹² Аллаяров, Х.А. История народной медицины Средней Азии. Дисс... докт. мед. наук. – Москва, 1993.

Shuning uchun tabiblar birinchi navbatda bemorning tabiatini aniqladilar va shunga mos ravishda tegishli tavsiyalar berishdi. Ko'p asrlar davomida O'rta Osiyo tabiblari geografik, tabiiy va iqlim sharoitlarini, moslik va ovqatlanishni hisobga olgan holda ovqatlanish qoidalarini ishlab chiqdilar.

An'anaviy tibbiyot shifokorlari etarli edi, diagnostika, dori vositalarining farmakoterapevtik va toksikologik xususiyatlari, bemor psixologiyasi bo'yicha o'z davri uchun yaxshi bilimga ega. Ularning bilim, empirizmdan tashqari, o'rta asr tibbiyot klassiklari Ibn Sino, Ar-Roziy va boshqalarning ta'limotiga asoslanadi va ular orqali qadimgi yunon va qadimgi rim ta'limotlari haqida ma'lumot olish mumkin¹³.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Xo'jayev A. Turkiston tabobatining Xitoyga ta'siri // Moziydan sado. – Toshkent, 2006. –№ 3 (315). –B. 46-48
2. Shodiyev T. Shahrisabzda tibbiyot taraqqiyotining nurli yo`li. Xalq tabobati tarixi// Qarshi “nasaf” nashriyoti 2004, 13-bet.
3. Akbar Zamonov. Ashtarxoniy hukmdorlari. – Toshkent, Bayoz nashriyoti, 2021.
4. O'rolov A. Samarqand shahrining o'rta asrlardagi davolash va shifobaxsh muassasalari ... –B. 234.
5. Rustamova X.YE., Stojarova N.K., Nurmamatova Q.CH., Abdurashidova SH. A. Tibbiyot tarixi. - Toshkent.: 2014.- 114 b

---

¹³ Аллаярв, Х.А. История народной медицины Средней Азии. Дисс... докт. мед. наук. – Москва, 1993